

International
SOCIAL SCIENCES
STUDIES JOURNAL

SSSjournal (ISSN:2587-1587)

Economics and Administration, Tourism and Tourism Management, History, Culture, Religion, Psychology, Sociology, Fine Arts, Engineering, Architecture, Language, Literature, Educational Sciences, Pedagogy & Other Disciplines in Social Sciences

Vol:5, Issue:39
sssjournal.com

pp.3833-3847
ISSN:2587-1587

2019
sssjournal.info@gmail.com

Article Arrival Date (Makale Geliş Tarihi) 30/05/2019 | The Published Rel. Date (Makale Yayın Kabul Tarihi) 28/07/2019
Published Date (Makale Yayın Tarihi) 28.07.2019

AGORA FİLMİ BAĞLAMINDA FELSEFİ SÖYLEM ANALİZİ

PHILOSOPHICAL DISCOURSE ANALYSIS WITHIN THE CONTEXT OF THE MOVIE “AGORA”

Doç. Dr. Mehmet Ali DOMBAYCI

Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Felsefe Grubu Eğitimi ABD, dombayci@gazi.edu.tr, Ankara/ TÜRKİYE

Yüksek Lisans Öğrencisi. Dilek ULUTÜRK ÖZDEMİR

Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe ve Sosyal Bilimleri Eğitimi ABD, Felsefe Grubu Eğitimi Bilim Dalı, uluturkdilek@gmail.com, Ankara/TÜRKİYE

Article Type : Research Article/ Araştırma Makalesi

Doi Number : <http://dx.doi.org/10.26449/sss.1645>

Reference : Dombaycı, M. A. & Ulutürk Özdemir, D. (2019). “Agora Filmi Bağlamında Felsefi Söylem Analizi”, *International Social Sciences Studies Journal*, 5(39): 3833-3847.

ÖZ

Bir düşünme etkinliği olan felsefe, kendini dilde gösterir. Filozof, fikirlerini aktarırken dili söyleme dönüştürür. Söylemini oluştururken varolan, dil ve düşünce arasındaki ilişkiyi inceler. Felsefi söylem; filozofun ele aldığı konuya, bu konuya yaklaşımına ve konuyu dile getiriş biçimine göre şekillenir. Felsefenin şiir, roman, tiyatro gibi farklı söylem biçimleri vardır. Günümüzde felsefi söylemin karşımıza çıktığı alanlardan biri de sinemadır. Düşünce, sinema ve felsefenin ortak noktasıdır. Filmin ortaya koyduğu görsel temsili ve söylemi şekillendiren düşünce yapısıdır. Bu araştırmada Agora filmi bağlamında, filmde yer alan felsefi söylemin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Film, nitel araştırma yöntemlerinden söylem analiz kullanılarak incelenmiştir. Filozof, dili söylem haline getiren tarihsel bir öznedir ve felsefe tarihi filozofların felsefi söylemlerinin toplamıdır. Buradan hareketle, araştırma amacına uygun olarak farklı söylem yaklaşımları arasında Foucaultcu söylem analizi yaklaşımı benimsenmiştir. İlk olarak filmdeki söylem nesnelere ve felsefi söylemler belirlenmiş, bunların felsefi problemler ile ilişkileri irdelenmiştir. Sonrasında felsefi söylemlerin tarihsel boyutu analiz edilmiştir. 4. Yüzyılda yaşayan matematikçi, astronom ve filozof İskenderiyeli Hypatia'nın yaşamını konu alan Agora filminde bilim felsefesi ve din felsefesine dair söylemler tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Felsefi söylem, söylem analizi, Agora

ABSTRACT

Philosophy, a thinking activity, reveals itself in language. Philosopher transforms language to discourse while conveying ideas. Philosopher analyzes the potential correlation between language and idea for developing a discourse. Philosophical discourse has been figured out in accordance to the plot of philosopher, how to approach to the plot and render to the way philosopher articulates the plot in the language. There are different forms of discourse such as poetry, novel and theatre. Cinema is recently the one of the disciplines to reflect the philosophical discourse. Idea is definitely common point for both cinema and philosophy. It is the form of idea to state out the visual representation of the movie and discourse. In this study, it is aimed to determine the philosophical discourse within the context of the movie of Agora. The movie has been analyzed with discourse analysis from the one of the qualitative research methods. The philosopher is a historical subject that transforms the language to discourse and the history of philosophy is total of the philosophical discourse by philosophers. Therefore, the approach of Foucauldian discourse analysis is adopted from different discourse approaches in accordance to the aim of this research. First of all, the discourse objects and philosophical discourses have been determined in the movie; thus clarified their correlation with philosophical problems. Then, the historical element of the philosophical discourses has been analyzed. As a result, it

has been inferred discourses on the philosophy of science and the philosophy of religion from the movie Agora which narrates the life story of Hypatia of Alexandria, who was a mathematician, astronomer and philosopher in the 4th Century.

Keywords: Philosophical Discourse, Discourse Analysis, Agora

1. GİRİŞ

İnsan; evreni anlamak, açıklamak ve yorumlamak ister. İnsanın anlam arayışındaki ilk adım olan şüphe, onu sorgulamaya yönlendirir. Felsefenin ortaya çıkışına zemin olan da bu şüphe ve sorgulama faaliyeti olmuştur. İnsanı ve evreni anlama çabası içinde olan tek alan felsefe değildir. Bilim, din ve sanat da farklı yöntemler kullanarak benzer çabalar göstermektedir.

Çotuksöken (2000: s. 16) bilim, sanat ve felsefenin varolanla kurulan bir tür ilişki olduğunu dile getirirken her birinin konuları, konularına yaklaşımları, bu yaklaşımlarını dile getirişleri noktasında farklılaştığını vurgulamıştır. Bu noktada felsefenin neyi konu edindiği, edindiği konuya bakışı ve bu bakışı nasıl dile getirdiği sorularını tek bir soruya indirgeyerek şunu sormuştur: “Felsefi söylem nedir?”

Söylem, tümce ötesi bir birim olarak görülmektedir. Söylem; tümcelerden oluşan değil, tümcelerle oluşan bir dilsel yapıdır. Söylemin anlamı, onu oluşturan tümcenin anlamına denk değildir. Tümcelerin bir araya gelmesi ile tümceyi aşan bir anlam meydana gelir. Söylem, tümcelerin arka arkaya gelmesi ve dizilişidir (Günay, 2018, s. 24-25).

Söylem: 1. Dilin yazılı veya sözlü bir şekilde aktüelleşme süreci. 2. Bir disiplin, faaliyet ya da etkinlik alanına ilişkin kavramsallaştırmaların tümü. 3. Algılama şemalarını, dili yöneten kültürel kod; dilin ideolojik boyutu ve düşünceyi düzenleyen ardalanıdır (Cevizci, 1999, s. 795).

Söylem, basit anlamda dil ve dil pratiği olarak görülse de o, dilbilimin geleneksel öğeleri olan cümle, paragraf ve metin ile sınırlı değildir. Sosyal hayatın siyasi, kültürel, ekonomi gibi pek çok alanı ile ilişkilidir. Bu nedenle söylem bir meta-eylemdir (Sözen, 2017, s. 18).

İnsan dile getirme ve düşünme yetileri ile varolanı nesne haline getirebilir. Bunu yaparken de kendini özne haline getirmiş olur (Çotuksöken, 2013, s. 197). Felsefe kendini nesne haline getirirken dildedir, dilin özel sunuluşu olarak ise söylem dedir (Çotuksöken, 2000, s. 83). Dil tözsel olan iken, söylem ilineksel olandır. Bireyler dili “konuca” ve “kendince” yeniden gerçekleştirerek söylemi oluştururlar (Çotuksöken, 1995, s. 100). İnsanın dil ile çeşitli bağlantılar kurarak yarattığı yeni yapı söylemdir, sözdür. Birey, nesnel olan dili kullanarak kendi öznel söylemini kurmuştur. Felsefe de aynı biçimde bir söylem haline getirilebilir (Çotuksöken, 2000, s. 84).

Felsefi söylemin felsefi bakış açısı ile dile getirilen fikirleri kapsadığı söylenebilir. Çotuksöken (2000, s. 10) felsefi söylemi yaratanların özerk bireyler olduğunu dile getirirken felsefe tarihinin felsefi söylemlerin toplamı olduğunu söylemiştir. Felsefenin söyleminden söz etmek her felsefi görüşün öznel olduğunu ve öznel bir dil ortamında oluştuğunu söylemektir. Felsefe bir düşünme etkinliğidir ve kendini dilde gösterir. Her filozof söyleminde varolan, düşünme ve dil arasındaki ilişkiyi özgün bir biçimde inceler. Filozof her türden varolana ilişkin bir söylem oluşturabilir. Filozof bunu yaparken ya dış dünyada varolandan ya düşünmeden yani kavram alanından ya da dilden yola çıkar. Filozofların bu seçimleri söylemleri arasında büyük farklar oluşmasına yol açar (Çotuksöken, 2000, s. 58-76).

Felsefi söylem dile getirilirken bir özneye (filozofa) bağlı bir söylem olarak belirir. Felsefe onu dile getiren, üreten olan filozoftan soyutlanamaz (Çotuksöken, 2000, s. 60). Filozof doğal dili söylem haline getirir. Tarihsel bir özne olarak felsefi söylemi ortaya koyar. O, bunu yaparken başka bir filozofun var olan- düşünme- dil ilişkisine yönelik söylemini sorunlaştırır, eleştirir, bu konuda kendi savını ortaya koyar. Felsefi söylem eleştirici, betimleyici, açıklayıcı, savlayıcı, kanıtlayıcı, soru sorucu, sorgulayıcı bir özelliğe sahiptir. Felsefi söylem zamansallığa bağlı olmayan sorular sormaktadır. Bu sorulara verilen cevaplar ise zamansaldır (Çotuksöken, 2013, s. 214- 225). Felsefenin sonsuz söylem biçimi vardır. Felsefi söylem şiirsel anlatımlarda, romanda,

tiyatro oyununda da karşımıza çıkabilir. (Çotuksöken, 1995, s.29). Felsefi söylemlerin Antik Çağ'da kısa özlü deyişlerde, Orta Çağ'da karşıt iddiaların birbiriyle çatıştığı metinlerde, Yeni Çağ'da denemelerde ortaya çıktığı görülmektedir (Çotuksöken, 2000, s. 83). Dili yalnızca konuşma ve yazı dili olarak değil de göstergeler olarak ele alırsak felsefe gibi ana malzemesi dil olan etkinlikleri zenginleştirebiliriz. Çünkü gösterge olarak dil, sanat yapıtlarının okunabilir metinler olmasını sağlar (Demirdöven, 2014, s.40).

Günümüzde felsefi söylemin karşımıza çıktığı alanlardan biri sinemadır. Anlam yaratma sürecinde başat rol oynayan söylem, anlatı destekli bir yapı olan sinemada da karşımıza çıkmaktadır. Kurgu içinde, repliklerde, çekim ölçeklerinde, kamera açılarında vb. kendini yeniden üretmektedir (Aytekin, 2018, s. 60).

Düşünce, sinema ve felsefenin ortak noktasıdır. Filmler nesnelere görsel temsilini sunarlar, nesnelere ilişkin bir görme biçimi ortaya koyarlar. Ortaya koydukları bu görme biçimini şekillendiren düşünce yapısıdır. Film ile düşünceyi bir araya getiren sinemasal düşünce kavramını ilk kez 1925 yılında Germaine Dulac kullanmıştı (Özçınar, 2014, s. 12). Dulac'ın kullandığı bu kavram sinemayı yeni bir düşünce tarzı olarak gören çalışmaların öncüsü olmuştur.

Sinemayı yalnızca bir sanat değil, bir felsefe gibi gören çalışmaların başlangıcı Munsterberg'in Photoplay adlı çalışması olmuştur (Öztürk, 2016a, s. 29). Munsterberg sinematik oluşumu zihinsel bir oluşum olarak görmektedir. Ona göre nasıl resimler göze, müzik kulağa hitap ediyorsa sinema da zihne hitap etmektedir. Film, zihnin bir aracıdır. Filmlerin temeli teknolojiye değil, zihinsel hayatta yatmaktadır (Andrew, 1995, s. 25, 29-30).

Jean Epstein sinemanın yeni bir lirik-felsefi düşünme gerçekleştirilmekte olduğunu savunmuştur. Bu düşünme, uzam ve zamana dair epistemolojik keşifler yaparak insanın ve doğanın bilinç dışı sınırlarını açığa çıkarabilecek bir düşünmedir. Epstein, filmin insan algısından kurtularak her şeyi gören bir göz yaratmaya yöneldiğini dile getirmektedir. Film, hem öznel hem de nesnel olarak bakan tek bir gözdür (Frampton, 2013, s. 88- 89).

Elie Faure, sine-plastik kavramını kullanarak "plastik"sin sinema sanatının en bariz yönü olduğunu dile getirmiştir. Sine-plastik içinde ton ve ölçü, gölge ve ışık, irade ve jest, hareket ve biçim, canlandırma ve espi barınan bir tarzıdır. Burada edilgin malzeme düşünce üreten aktif biçimler almaktadır. Düşünceler, edilgin malzemelerle birleşerek duyulur fikirlere dönüşmektedir. Bu, sinemaya özgü bir içkin biçimler yaratma eylemidir. Faure ve Godard'a göre bir filmin imajlarının gözümüze çarpıp belleğimize kazınmasını sağlayan şey onun düşünen plastikler yaratma gücünden gelmektedir (Gönen, 2006, s. 15- 19).

Christian Metz, sinemanın bir dil, ancak kodsuz bir dil olduğunu düşünmektedir. Sinema bir dildir, çünkü metinleri vardır, anlamlı bir söylemi vardır. Ancak sözel dilin aksine önceden varolan bir koda bağlanamamaktadır. Metz, Bela Balazs'ın filmlerden tümevarım aracılığıyla anlam çıkarıldığı fikrine katılır (Wollen, 2008, s. 108-109).

Paker Tyler'a göre zihnin imajları fikirlere dönüştürmesi gibi filmler de zihnin hayatını fotoğraflayabilirler. O, filmin hayal gücümüzle nasıl düşündüğümüzü gösterebileceğini dile getirmektedir. Film, beynin içeriğinin bir fotoğrafıdır. Film, karakterlerin eylemleri aracılığıyla düşünmektedir. V. F. Perkins de film ve düşünme arasında bağ kurmuş ve film ile düşünmenin birbirini yansıtan bir ayna gibi olduğunu dile getirmiştir. Ona göre kurgu, zihinsel sürecin hayali çağrışımlarını yeniden canlandırabilmektedir (Frampton, 2013, 34-35).

Sinema ve felsefe arasındaki ilişkiyi ele alan bir diğer isim Deleuze olmuştur. Deleuze, duyumun ve kavramın düşüncenin iki kaynağı olduğunu dile getirmektedir. Kavramlar felsefenin alanı iken duyum/duygu ise sanatın alanıdır. Felsefe ve sanat arasında hiyerarşik bir yapılanma yoktur. Ona göre, insanın kaos ile mücadelesinde felsefe ve sanat birlikte hareket etmelidir. O, sanat dalları arasında sinemaya özel bir yer vermiştir. Deleuze'e göre sinemadaki imajlar dış dünyada yer alan nesnelere farklı değildir. Dış dünya da imajlardan oluşmaktadır. Sinemada imajının özü hareketli oluşudur. Deleuze bunu hareket-imaj olarak adlandırmıştır. Bunun yanında Deleuze

zamanı olduğu şekli ile doğrudan algılamamızı sağlayan zaman-ımajdan da söz eder. Bu iki imaj bizim süredeki hareketi görmemizi sağlamaktadır. Böylece gerçek hayatta hissedemediğimiz bir deneyimi yaşayabilmekteyiz (Deleuze & Guattari, 2006, s. 172- 186; Öztürk, 2016b, s. 141-142).

Filmlere felsefe ile bakmak ne anlama gelmektedir? Filmler ‘felsefi film’ listelerine hangi kriterlere göre eklenmektedir? Bir film hangi konuları işlerse ‘felsefi’ olur? Felsefe konuca sınırlandırılmayan ve her şeyi konu edinebilen bir alandır. Filozoflar felsefi bakış açısını - yöntemini - herhangi bir konuya yansıtabilirler. Yansıttıkları bu konu artık felsefe açısından ele alınıyor anlamına gelmektedir (Çotuksöken, 1998, s. 49). O halde herhangi bir filmi de felsefi bakış ile ele almak mümkündür.

Araştırmada *Agora* (2009) filmi Foucaultcu söylem analizi yöntemi ile incelemiş; filmdeki felsefi söylemlerin ortaya konulması amaçlanmıştır.

2. YÖNTEM

Bu çalışma nitel araştırma yöntemlerinden söylem analizi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Felsefe tarihinin felsefi söylemlerin toplamı olması ve her filozofun doğal dili söylem haline getiren tarihsel bir özne olduğu göz önünde bulundurulduğunda farklı söylem analizi yaklaşımları arasından araştırmanın amacına hizmet etme yolunda Foucaultcu söylem analizi yaklaşımının benimsenmesine karar verilmiştir (Çotuksöken, 2000, s. 10; Çotuksöken, 2013, s. 225).

Söylem, karmaşık ve güçlü bir yapıdır. Düşünceler söyleme göre şekillenir, söylem içinde yerini ve değerini bulurlar. Söylem analizi konuşma dilinin ya da metnin detaylı olarak analiz edilmesi, söylem bağlamında incelenmesidir. Bu analiz, söylemin arkasındaki epistemolojik ve ontolojik çıkarımlara ulaşmayı sağlar. Söylem analizi, probleme ilişkin kesin bir çözüm sunmazken problemi daha kavrayıcı bir bakış açısı ile algılamaya imkan tanır (Akturan ve Baş, 2017, s. 27).

Söylemler etkileşimler bütünü olarak da düşünülmektedir. Örneğin; tıp söylemi, medya söylemi, dini söylem, feminist söylem, politik söylem gibi. Tür bildiren söylemler Foucaultcu söylem çalışmalarını karakterize etmektedir. Bu hali ile söylemler yukarıdan aşağıya doğru hareket etmektedir. Söylemler kültürel standartlardan günlük yaşam faaliyetlerine kadar uzanmaktadır. Söylemler ile inşa edilmiş olan sosyal gerçeklikler genelleştirilmiş söylemlere içkindir (Sözen, 2017, s. 23).

Söylemsel olay Foucault’ya göre “diğer olaylara kıyasla, spesifik işlevlere sahip olsalar da diğerleri gibi olaydan daha fazla bir şey değildir.” Buradan hareketle denilebilir ki söylem analizi de “olay analizi” anlamında kullanılmaktadır. Foucault’nun söylem terimini “olay”, söylem analizi ifadesini de “olay analizi” olarak anlayabiliriz. Böyle bir bakış açısı ile söylem sadece sözlü ya da yazılı metin olmaktan çıkmaktadır. Olay niteliği taşıyan, olay yaratan her şey söylemdir. Örneğin; bir heykelin yıktırılması olaydır. Tarihsel, siyasal, toplumsal boyutları olan bir olaydır. Dolayısıyla bir söylemdir (Bal, 2016, s. 301). Foucault’nun bu yaklaşımı filmlerin analizi için kolaylaştırıcı bir yol açmaktadır.

Foucault, tarihin ve düşüncenin sürekliliği fikrini reddetmektedir. Ona göre düşünce tarihi, bilim tarihi, felsefe tarihi, edebiyat tarihi gibi disiplinlerde dönem ya da yüzyıl oluşturan geniş birliklerden ayrılıp kopma fenomenlerine doğru yer değişmiştir. Süreksizlik tarihsel analizin temel öğelerinden biri haline gelmiştir. Foucault’ya göre söylemi kökenin uzaktaki mevcudiyetine göndermemek gerekir (Foucault, 2011b, s. 141-149).

Foucault, çalışmalarında arkeoloji ve arşiv kavramlarını kullanmaktadır Foucault, arkeoloji terimi ile söylemsel olayları bir arşivde kayıtlıların gibi ayrıştırmaya yönelik bir araştırma türüne vurgu yapar. O, tarihsel bir alanı bütünlüğü içinde yeniden kurmayı amaçlamaktadır. Onun hedefi bir tarihçinin işini yapmak değil; söylemsel olaylar arasındaki ilişkilerin neden ve nasıl yerleştiğini bulmaktır. Bunu da günümüzde ne olduğunu gün yüzüne çıkartmak amacıyla yapmaktadır. Ona göre toplumumuzda ve bugün olduğumuz şeyde derin bir tarihsel boyut bulunmaktadır. Bu tarihsel boyut içinde de yüzyıllar önce gerçekleşen söylemsel olaylar önemlidir. Bizle söylemsel

olaylara ayrılmaz bir şekilde bağlıyız. Foucault'ya göre bizler “yüzyıllar, aylar, haftalar önce söylenmiş olandan başka bir şey değiliz.” (Foucault, 2011a, s. 186).

V. Jupp, Foucault tarafından kullanılan şekli ile söylem analizinin üç özelliğinden bahsetmektedir.

1. Söylem sosyaldır. Kelimeler ve anlamları nerede, kim tarafından, kimin için kullanıldığına bağlıdır. Kelimelerin anlamı sosyal ve kurumsal ortama göre değişmektedir. Bu nedenle de evrensel söylem yoktur.
2. Birbiri ile çatışan farklı söylemler olabilir.
3. Söylemler çatışabileceği gibi hiyerarşi içinde de olabilirler. Bu durum iktidar kullanımı ile ilişkilidir. İktidar ve söylem iç içe geçmiştir (Jupp'da aktaran, Punch, 2016, s. 216).

3. AGORA FİLMİ

Agora (2009), filmi İspanya yapımı tarihi bir filmidir. Filmin yönetmenliğini Alejandro Amenabar yapmıştır. 126 dakika olan filmin senaryosu Alejandro Amenabar ve Mateo Gil tarafından yazılmıştır. Rachel Weisz, Max Minghella, Oscar Isaac, Ashraf Barhom, Michael Lonsdale ana oyuncular arasında yer almaktadır. Film, 4. yüzyılda Mısır'da yaşayan matematikçi, astronom ve filozof İskenderiye Hypatia'nın hikayesini konu almaktadır (IMDB, t.y.).

İskenderiyeli Hypatia (370-415), astronom, filozof ve matematikçidir. Gök cisimlerinin sınıflandırılması, sıvıların yoğunluk derecesinin belirlenmesi, hidrometrenin bulunması başta olmak üzere pek çok konuda ve alanda bilime katkıda bulunmuştur. İskenderiye Okulu Museo'da dersler vermiştir. Yeni Platonculuk'un temsilcilerinden olduğu düşünülmektedir. Günümüzde hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır. J. Kepler'den önce gezegenlerin hareket yasaları teorisini üretmiştir (Paydak, 2019, s. 326).

Filmin başlarında Pagan, Hristiyan gibi pek çok farklı görüşten öğrencilerin Hypatia'dan ders aldığı görülmektedir. Bilimin, felsefenin ve özgür düşüncenin hüküm sürdüğü bir İskenderiye tasvir edilmektedir. Farklı dinler bir arada huzur ve barış içinde yaşamaktadır. Ancak bu huzur ortamı bir süre sonra bozulur. İskenderiye'de Hristiyanlık hızla yayılmaktadır. Kentteki Hristiyanlaşma süreci ile kent; dini, siyasi ve toplumsal çatışmaların yaşandığı bir ortama dönüşür. Hypatia ve öğrencileri de kendilerini bu çatışmaların arasında bulurlar. Hristiyanlar ile önce Paganlar sonra da Yahudiler arasında ciddi çatışmalar yaşanır. Pagan olan Hypatia da bu çatışmaların hedefindedir. İnançsızlık ve cadılıkla suçlanan Hypatia işkence edilerek korkunç bir şekilde öldürülür.

Filme adını veren Agora sözcüğü Grekçede meydan, toplanma yeri ya da şehir merkezi gibi anlamlar taşımaktadır. Şehrin sosyal, ticari ve politik bir merkezidir. Yönetmen de izleyiciye bu merkezden, Agora'dan seslenmektedir. Film, Antik Çağ'ın sonu, erken Orta Çağ'ın başlarında şehirde yaşanan din savaşlarını, geçiş dönemini, İskenderiye Kütüphanesi'nin yakılmasını gözler önüne sermektedir (Çankaya, 2015, s. 166).

Agora filmi iki ana başlıkta ele alınmıştır. Öncelikle filmdeki söylem nesnelere “felsefe” bağlantısı temel alınarak tespit edilmiştir. Bu nesnelere ilişkin felsefi söylemler belirlenmiş ve felsefe ile ilişkileri irdelenmiştir. Sonrasında felsefi söylemlerin tarihsel boyutu ve söylem tarihi içindeki dönüşümleri analiz edilmiştir.

3.1. Agora Filmi ve Felsefi Söylem

Filmdeki söylem konularının başında “bilim” gelmektedir. Bununla beraber filmde “bilim felsefesi” ve “bilim tarihi” alanlarına ilişkin söylemler yer almaktadır. Güneş merkezli evren teorisi, dünya merkezli evren teorisi, dairenin mükemmelliği, Dünya'nın şekli ve hareketleri konuları filmde işlenmiştir.

Filmin giriş sahnesinde Hypatia ders anlatırken görülmektedir. Hypatia, öğrencilerine şöyle der: “Yıldızlar hareketlerini sadece doğudan-batiya, şimdiye kadar kavradığımız en mükemmel rota üzerinde dairesel yapar. Daireler, gökyüzünde hüküm sürdüğü için yıldızlar hiç düşmedi ve

hiç bir zaman da düşmeyecek. Peki burada, Dünya’da ne olur? Burada cisimler düşer. Hareketleri de dairesel değil doğrusaldır.” (00:01:36 - 00:02:11)

Eski anlatım biçimlerinde daire, sonsuzluğu temsil eden sembolik bir yüzük olarak tasvir edilmektedir. Bu sembolik yüzük fikri Dünya hakkında konuşurken de kullanılmıştır. Dairenin en kusursuz şekil olarak düşünülmesinden hareketle, Dünya’nın da küre olduğu sonucuna varılmıştır. Bu fikir, M. Ö. 5. yüzyılda Antik Yunanlı filozoflar tarafından ortaya atılmıştır. Platon, Aristoteles ve Pisagorcular bu düşünceyi geliştirmeye çalışmışlardır. Hepsi de küre kusursuz olduğu için dünyanın küre dışında bir geometrik şeklinin olamayacağını düşünmüşlerdir (Pala, 2006, s. 199-200).

Aristoteles küre olarak tasarladığı evrenin merkezine Yer’i yerleştirmiştir. Ona göre küre mükemmel bir biçimdir; bu nedenle de evren sonlu ve küreseldir. Evren dört ana unsurdan; toprak, su, hava ve ateşten oluşmaktadır. Bu unsurların en ağırı topraktır. Evrenin merkezi de toprağın doğal yeridir. Bu nedenle Yer evrenin merkezi olmalıdır. Evreni ay altı ve ay üstü alem olarak ikiye ayırmıştır. Ay üstü alemde gök cisimleri ve yıldızlar vardır. Bu evren ve burada yer alan gök cisimleri eterden oluşmuştur. Buradaki nesnelere kusursuz hareketle yani dairesel olarak hareket etmektedirler. Burada oluş ve bozulma yer yoktur. (Topdemir & Unat, 2009, s. 34-36).

Filmin başlarında İskenderiyeli Hypatia dairenin ve dairesel hareketin mükemmelliğini savunmaktadır. Ancak ilerleyen dakikalarda bu konuyu yoğun bir şekilde sorguladığı görülmektedir. Hypatia, sadece bu konuyu değil her şeyi sorgulamakta ve eleştirmektedir. Filozof kimliğinin getirdikleri ile hiçbir doğruya körü körüne bağlanmamaktadır.

Aynı konuya ilişkin İskenderiye Valisi Orestes ve Hypatia arasında şu diyalog geçer;

“ İskenderiyeli Hypatia: Dairesel olarak hareket etmiyoruz, dairesel etmiyoruz. Plato'dan bu yana hepsi: Aristarchus, Hipparchus, Ptolemy bunların hepsi ama hepsi gözlemlerini dairesel yörüngeye oturmaya çalıştılar. Peki ya gökyüzünde başka bir şekil saklanıyorsa?

İskenderiye Valisi Orestes: Başka bir şekil mi? Hanımefendi, daireden daha kusursuz bir şekil yoktur, bunu siz bize öğrettiniz.

İskenderiyeli Hypatia: Biliyorum ama varsayıyorum. Sadece dairenin kusursuzluğunun bizleri körelttiğini onun ötesini göremediğimizi varsayıyorum. Güneş ışığının, yıldızları görmemizi engellemesi gibi. Yeni bir bakışla en başından başlamalıyım. Yeni gözlerle. Her şeyi yeniden düşünmeliyim.” (01:27:15 - 01:28:17)

Bilim tarihine bakıldığında İslam düşünürlerinden Nasîrüddin Tûsî’nin dairesel hareketi doğrusal harekete çeviren bir model geliştirdiği görülmektedir. Tûsî, 1256 yılında Hulagu tarafından vezir yapılmış ve Meraga’da bir gözlemevi açması istenmiştir. Bu gözlemevinde çalışmalar yapan Tûsî, bu çalışmalarından yola çıkarak bir astronomi kitabı yazmıştır. Öncelikle iki dairesel hareketin nasıl doğrusal hareket oluşturacağını ortaya koymuştur. Buradan yola çıkarak da gezegenlerin hareketlerini açıklamayı amaçlamıştır. Onun bu modeli Kopernik tarafından da kullanılmıştır. Bu model sayesinde Aristoteles fiziğini ihlal etmeden yani Yer’i evrenin merkezinden kaldırmadan gezegenlerin hareketlerini açıklamıştır (Topdemir & Unat, 2009, s. 115).

Filmde yoğun biçimde işlenen bilim konularından bir diğeri ise Dünya merkezli evren teorisidir. Hypatia’nın kölesi Davus, derslerinde de onun yanında yer almakta ve ona hizmet etmektedir. Davus, dinlediği konulardan yola çıkarak bir Ptolemaic sistem modeli yapar. Hypatia, modeli tesadüfen görür ve aralarında şu diyalog geçer:

“İskenderiyeli Hypatia: Bu ne böyle?

Davus: Benim yaptığım bir şey efendim.

İskenderiyeli Hypatia: Bu sanki... Nedir bu?

Davus: Ptolemaic sistem.

İskenderiyeli Hypatia: Evet öyle. Bunu sen mi yaptın?

(Sonraki sahnede Köle Davus yaptığı sistemi Hypatia'nın isteği üzerine sınıfta tanıtmaktadır.)

Davus: Dünya evrenin merkezindedir. Etrafında da Güneş ve beş gezgin: Merkür, Venüs, Mars, Jüpiter ve Satürn bulunur. Bunlar çember yasasına ısrarla uymazlar. Ancak Ptolemy buna uyduklarını göstermiştir. Bir döngü içinde gördüğümüz bu hareket aslında iki çemberin ortak etkisiyle olur. Çemberin biri Dünya'nın etrafında dönerken daha küçük olanı her bir gezgine özgü döner.” (00:11:55 - 00:12:55)

Bu fikirler Roma Döneminin en ünlü bilim insanı olan Ptolemaios'a aittir. O, kendi zamanına kadar olan astronomi bilgilerinin bir sentezini yapmıştır. Göksel olguları anlamlandırmak amacıyla Aristoteles fiziğini temele alan geometrik bir kuram oluşturmuştur. Ona göre gök bir küredir ve sabit bir eksen etrafında dönmektedir. Yer de bir küredir ve göğün merkezindedir. Ay, güneş ve gezegenler, Yer'in etrafında sabit ve dairesel olarak dönmektedir (Topdemir & Unat, 2009, s. 53-54).

Filmde, Ptolemy'nin bu sistemi sonraları İskenderiye Valisi olacak olan Hypatia'nın öğrencisi Orestes tarafından eleştirilmiştir. Orestes, Ptolemy'nin çember üstüne çemberle her şeyi karıştırdığını, daha basit bir cevabın olabileceğini düşünmektedir. Bu fikirler Hypatia'yı da daha basit bir cevap üzerine düşünmeye sevk eder. Bu konunun tartışıldığı bir akşam şu diyalog geçer:

“Kütüphanedeki bir bilgin: Aristarchus Dünya'nın hareket ettiğini gezginlerin garip davranışının göz aldanmasından öte bir şey olmadığını bunun hareketimiz ve Dünya'nın Güneş'in etrafında dönmesi sonucu oluştuğunu ileri sürdü.

Öğrenci: Güneş merkezli model.

Kütüphanedeki bilgin: Doğru. Güneş, tabiri caizse Yıldızların Kralıymış gibi merkezde olmalı.

Hypatia: Bu durumda Dünya sadece bir başka gezgin olmuş olur.

Davus: Dünya hareket ediyorsa bir şeyi her bıraktığınızda arkanıza düşmesi gerek. Rüzgar her zaman karşıdan gelmeli. Kuşlar uçarken yollarını kaybetmeli.

(...)

Hypatia: Bu söylediklerinin çürütülebileceğini hissediyorum.”(00:42:25 - 00:43:52)

Filmde bahsi geçen Sisamlı Aristarkhos yaklaşık olarak M. Ö. 310-320 yıllarında yaşamıştır. Aristoteles'in ortak merkezli küreler sisteminin karmaşık olması ve gözlemleri yeteri kadar açıklayamaması nedeniyle Aristarkhos yeni bir sistem kurmak istemiştir. Ona göre güneş evrenin merkezindedir. Yer ve diğer gezegenler onun etrafında dairesel yörüngeler etrafında dolanmaktadır. Bu sistem Helenistik dönemde eleştirilmiş ve sağduyu ile bağdaşmadığı söylenmiştir. Aristoteles fiziğine de aykırı olduğu için kabul görmemiştir. Bu fikir sonraları Kopernik tarafından yeniden gündeme getirilmiştir. Aristarkhos gezegenlerin uzaklıklarını geometrik olarak belirleyen ilk kişi olmuştur (Topdemir & Unat, 2009, s. 41- 42).

Kopernik, Modern Çağ'ın öncülerinden olmuştur. Güneş'i merkeze alan, Yer'i de bir gezegen gibi Güneş çevresinde dolandıran bir sistem kurmuştur. Bu durum Almanya'da duyulduğunda dini çevreler Kopernik'i hoşgörü ile karşılamamıştır. Özellikle Protestanlar onu İncil'e sadakatsizlikle suçlamışlardır. Kopernik'in temel prensipleri Ptolemy'nin Yer merkezli evren kuramı ile karşılaştırıldığında tek önemli değişiklik evrenin merkezinde Güneş'in bulunmasıdır. Kopernik de Ptolemy gibi Yer'in ve evrenin küreselliğini kabul etmiştir. Kopernik için de gök cisimlerinin hareketleri daireseldir ve sonsuzdur. Bu kurama göre tüm gezegenler ve Yer, Güneş'i merkeze alarak dolanırlar. Ay ise Yer'in çevresinde dolanır. Evrenin sonunda da Sabit Yıldızlar kümesi yer almaktadır. Buradaki en temel fark Yer'in hareketli olduğu düşüncesidir. Ancak Kopernik döneminde, Yer merkeze alındığında ortaya çıkan sorunlara yanıt verilememiştir. Örneğin yukarı

doğru atılan bir taşın yine aynı noktaya düşmesi nasıl açıklanacaktır? Galileo gelmeden bu sorulara cevap vermek mümkün görünmemektedir (Topdemir & Unat, 2009, s.171- 179). Filmde de Davus, Güneş Merkezli Evren teorisini benzer bir biçimde eleştirmektedir. Hypatia, yıllarca bu eleştirilere bir cevap arar. Cevaba çok yaklaştığı anlardan biri bir gemide yaptığı deneydir.

Hypatia (Köle Aspaius'a): Çuvalı alıp direğin tepesine çıkmanı istiyorum.

İskenderiye Valisi Orestes: Hanımefendi artık bana bütün bunların ne anlama geldiğini söyleyecek mi?

Hypatia: Aspaius çuvalı bıraktığı anda gemi ileriye gidecektir. Bu nedenle, çuval direğin dibine değil de geriye düşecektir. Yaklaşık buraya diyebilirim. (Direğin dibinden daha ileri bir noktayı gösterir.)

(Aspaius çuvalı bırakır ve çuval direğin dibine düşer.)

Hypatia: Evet! (Sevinç içindedir.)

Orestes: Ama yanıldın!

Hypatia: Evet, ama bu kesin kanıt. Kesin. Çuval, çuval gemi duruyormuş gibi hareket etti.

Orestes: Bunun anlamı ne?

Hypatia: Bilmiyorum. Ancak aynı kural Dünya'ya uygulanabilir. Farkında olmadığımız halde Güneş'in etrafında hareket ediyor olabiliriz.

Orestes: Demek Aristarchus.

Hypatia: Aynen.

Orestes: Başımızı bununla neden ağrıyorsunuz hanımefendi? Ptolemy mükemmel olmasa da işe yarıyor.

Hypatia: Orestes, sen değil miydin? Birkaç yıl önce... Duruma göre bu kadar iyi ayak uyduramazdın, Sayın Vali.

Orestes: Birkaç yıl önce, önce konuşur sonra düşünürdüm. (01:04:00 - 01:05:50)

Orestes, henüz bir vali değil Hypatia'nın öğrencisi iken Ptolemy'nin sistemini eleştirmektedir. Ancak aradan geçen yıllarda Hristiyan olmuş ve valilik görevine başlamıştır. Bu süreçte dönemin kabul gören fikirlerine aykırı davranmamayı ve mevcut doğruları eleştirmemeyi tercih ettiği görülmektedir.

Kopernik ile yeniden gündeme gelen Dünya'nın hareket etmesini zorunlu kılan astronomi anlayışı, hareket konusunu bilim insanlarının gündemine almıştır. Ancak bu fikir dönemin sağduyusunu rahatsız etmiştir. Galileo da Kopernik'in evren modelini benimseyen isimlerden biri olmuştur. O, çalışmalarında hareket konusuna yönelmiştir. Galileo, *İki Büyük Dünya Sistemi Üzerine Diyalog* adlı eserinde yeni mekaniğin temellerini oluşturacak fikirlerini ve eylemsizlik ilkesini açıklamıştır. Dünyanın fizik açıdan hareket edip etmeyeceğini ve eğer ediyorsa bir kulenin tepesinden bırakılan top nasıl oluyor da kulenin dibine düştüğünü sordulaşmıştır. Bu tıpkı Hypatia'nın gemi direği ile yaptığı deneyde sorguladığı konudur. Galileo'ya göre top Dünya ile birlikte hareket etmektedir. Bırakıldığı andan düşeceği ana kadar top, kule ile beraber olacaktır. Ona göre, hareket halindeki bir nesne dışarıdan bir kuvvet etki edene kadar hareketini sürdürecektir. Buna eylemsizlik ilkesi adını vermiştir. Galileo düşen nesnelerin hareket kanunu geliştirmiştir. Galileo'ya göre nesne hareket halindeyken de dururken da aynıdır. Hareket, sadece nesnenin içinde bulunduğu bir durumdur. Durmak, hareketten farklı değildir. Bu durum Aristotelesçi hareket anlayışına büyük bir darbe getirmiştir. Aristoteles, için hareket doğrudan nesnenin özünü ilgilendirir. Hareket, her

tür değişimi kapsamaktadır. Bir nesnenin düşmesi de bir bitkinin büyümesi de harekettir (Topdemir & Unat, 2009, s. 238- 245).

Astronomi alanında mevcut olan paradigma tarih içinde büyük bir dönüşüm yaşamıştır. Bu dönüşümün yaşanabilmesi için mevcut doğruları sorgulayan, eleştiren, yeniliklere açık bir bakış açısına sahip olmak gerekir. Hypatia da böyle bir düşündürdür. Dünya ve Güneş'in konumları hakkında düşünürken şu soruyu sorar: “*Dünya'ya, olduğu gibi bakmaya kalkışırsak ne olur? Bir an için bütün önyargılardan kurtulsak karşımıza nasıl bir şekil çıkardı? Nasıl bir şekil?* (01:40:58 - 01:41:57)”

Agora'da yer alan bir diğer söylem konusu ise “*din*”dir. Filmde dinler tarihine ilişkin olaylara ve din felsefesine ait söylemlere rastlamaktayız. Pagan, Hristiyan ve Yahudi söylemi ve yaşadıkları çatışmalar; bu olaylar arasında bilimsel söylem ile dini söylemin mücadeleleri çarpıcı biçimde yansıtılmıştır.

Hypatia'nın ders verdiği öğrenciler arasında farklı inançlara mensup kişiler bulunmaktadır. Film boyunca sık sık öğrencilerine; “*Bizi birleştiren şeyler, ayıranlardan daha fazla.*” demektedir. Filmde, İskenderiye'deki bu barış ortamının bozulmasına tanıklık ediyoruz. Hristiyanlığın yayılması ile beraber Hristiyanlar ile Paganlar ve Yahudiler arasında ölümlere, yıkıma, yağmaya yol açan çatışmalar yaşanacaktır.

Filmin ilk dakikalarında Agora'da toplanmış insan topluluğunu görülmektedir. Yanan bir ateşin etrafında bir Pagan ve bir Hristiyan, Tanrıları hakkında konuşmaktalar. Paganlar, Tanrılarına insanî özellikleri yükledikleri için sıklıkla eleştirilmektedir. Pagan, bu durumla övündüklerini belirtmek için şöyle der: “*Onlar insanlar gibi davranır! Yerler, içerler ve zina yaparlar. Eğer benim Tanrılarım yer, içer ve zina yaparsa, aferin onlara!* (00:06:52 - 00:07:06)” Tanrılara, antropomorfist özellikler yüklenmesini Hristiyanlar eleştirmektedir. Hristiyan, Pagan'a cevap olarak şöyle der: “*Siz, kendinizi Pagan görüntüleriyle, erkek, kadın, kuşlar, sürüngenlerle avutursunuz! Serapis! Kim başına taç yerine çömlek koyan bir Tanrıya güvenebilir ki?* (00:07:10 - 00:07:25)”

Birbiri ile zıt iki dini söylem olduğu görülmektedir. Bir tarafta politeist ve antropomorfik, somut bir Tanrı inancı, diğer tarafta ise monoteist, soyut ve ilahi bir Tanrı inancı. Sahnenin devamında Hristiyan, kendi Tanrısının gerçek olduğunu, Pagan Tanrılarının ise var olmadığını kanıtlamak ister. Şöyle der: “*Şimdi ateşin bir ucundan diğerine yürüyeceğim. Eğer, benim Tanrım gerçek bir Tanrıysa bir zarar görmem. Eğer senin Tanrıların varsa beni domuz gibi kızartırlar.* (00:07:46 - 00:08:05)” Ateşten yürür ve geçer. Etraftaki diğer Hristiyanlar, Pagan'ı sırt üstü ateşe atarlar. Pagan'ın vücudu yanar. Çevredekilerin yardımı ile söndürülür. Hoşgörü ortamı artık yerini Pagan söylemi ve Hristiyan söylemi arasında büyük bir çatışmaya bırakmıştır.

Bir Hristiyanın ateşi yürüyerek geçmesi, Pagan'ın ise aynı ateşte yanması insanları Tanrı konusunda düşünmeye sevk etmişti. Bu konuda Davus ve köle arkadaşı olarak şu konuşma geçmektedir:

“*Köle: ...parlak bir nurla çevrilmişti.*”

Davus: Alevdi onlar salak.

Köle: Pagan gibi neden yanmadı peki? Söylesene. (00:10:20 - 00:10:34)”

Köle, yaşanan olay karşısında büyülenmiştir. Aynı olayı biri “*nur*”, diğeri ise “*alev*” olarak nitelendirmektedir. Film boyunca dini söylem, bilimsel söylem, felsefi söylem sıklıkla karşı karşıya gelecektir.

Hypatia'nın derslerinden birinde Orestes, Ptolemy'nin sistemi ve gök cisimlerinin yaratılışını eleştirir. Bunun üzerine Synesius ile aralarında şu konuşma geçer:

“*Synesius: Orestes, hangi yetkiye dayanarak Tanrının yaptıklarını yargılıyorsun?*”

Orestes: Siz Hristiyanların derdi ne? Bu şehirde insanlar artık ağızını açamayacak mı?

Synesius: Yarattığı eleştirirsen, Tanrımızı da eleştirmiş olursun. Bu da bizi küçük düşürür. (00:13:36 - 00:13:50)”

Orestes'in sorgulayan felsefi söylemine karşılık Synesius dini söylem ile karşılık vermektedir. Felsefe tarihine bakıldığında Kartacalı düşünür Tertullianus'un (yaklaşık 160- 210) da Yunan felsefesi ve kültürüne karşı Hristiyan dogmaları adına mücadele verdiği görülmektedir. Ona göre dogmaları ne olursa olsun, imanla ve oldukları gibi kabul etmek gerekmektedir. Dogmaları felsefe ile temellendirmeye ya da deliller sunmaya gerek yoktur. İman ve bilgi birbirine karşıdır. Dogmalar akılsal olmak zorunda değildir. İman, insan aklını Tanrı'nın önünde kendini alçaltmasıdır. Örneğin, Hristiyanlıkta, Tanrı'nın İsa şekline girip çarmıha gerilmesi ve sonra tekrar dirilmesi akla aykırıdır ancak buna bir dogma olduğu için inanılmalıdır. Tertullianus'un fikirlerinin özeti, akıl almaz ve akla aykırı olduğu için inanıyorum prensibidir (Taylan, 2011, s. 214).

Bir başka sahnede bir grup Hristiyan dünyanın şekli hakkında konuşmaktadır:

“Hristiyan: Yıldızlar düşmeyecek (...) Düşmezler, çünkü sandıklarının kapağına sabitlenmişlerdir. Kapak iki boşluğa açılacak, ardından da İsa ortaya çıkacak.

Hristiyan 2: Sen hangi sandıktan söz ediyorsun?

Hristiyan: Evrenin koca bir sandık olduğunu bilmiyor musun? Üstteki gökyüzü kapak, Dünya da zemindir.

Hristiyan 2: Bu gerizekalya Dünya'nın yuvarlak olduğunu söylememişler!

Hristiyan: Dünya düzdür. Kutsal kitabı okuyun! Dünya yuvarlaksa alttaki insanlar neden düşüyor? Peki yandakilere ne demeli? Neden kayıp gitmiyorlar? Bunu bir düşünün.

Hristiyan 2: Davus bilir. Hey kardeş sen ne dersin? Dünya düz müdür, yuvarlak mıdır?

Davus: Böyle şeyleri sadece Tanrı bilir. (01:06:00 - 01:07:32)”

Bu diyalog Davus'un yaşadığı değişimi göstermektedir. Filmin başında Hypatia'nın kölesi olan Davus, İskenderiye Kütüphanesi'nin vali izni ile işgali sırasında Hristiyanlara katılmıştır. Bu anlarda Davus'u İskenderiye Kütüphanesi'ndeki Tanrı figürlerini parçalarken görmekteyiz. Hypatia'ya da saldıran Davus, Hypatia tarafından öldürülmez ve affedilir. Artık bir köle değildir ve bir Hristiyandır. Bir gün Hristiyan Ammonius ile konuşan Davus'a Ammonius şöyle der: *“Gerçek bir Parabolaniye benziyorsun. İsa'nın gerçek bir askerine. (00:19:02 - 00: 19:09)”* Davus kendine ve kıyafetlerine bakar. Köle Davus ne kadar düşünürse, bilimle ve felsefeyle uğraşırsa uğraşsın yine bir köle iken Hristiyan Davus, İsa'nın askerine dönüşebilecektir. Filmin ilk bölümünde bilimle ilgilenen, Ptolemy'nin sistemini modelleyen Köle Davus, artık dünyanın şekli ile ilgili sorulara *“Tanrı bilir.”* diyerek cevap vermektedir. Felsefi ve bilimsel söylemden uzaklaşp dini söyleme sarılmıştır. Bu söylem biçimlerinin aynı noktada buluşması mümkün değil midir?

Ortaçağ'da St. Thomas bilim ve din arasında çatışmanın söz konusu olamayacağını düşünmekteydi. Ona göre bilim de din de Tanrının bir inayetidir. Modern dönemde ise Mac Murray aynı görüşü savunmaktadır. Batı'da Orta Çağ boyunca bilim, Hristiyan ilmi ile paralel gitmektedir. Ancak 18. yüzyılda ortaya çıkan Aydınlanma hareketi Hristiyanlığın akla aykırı yönlerini reddetmiştir (Coşkun, 2016, s. 216).

Orestes ve Psikopos Synesius, Hypatia'ya Hristiyan olmasını teklif ederler. O ise şöyle yanıt verir: *“Synesius, sen neye inandığını sorgulamıyorsun. Sorgulayamazsın. Ben sorgulamalıyım. (01:49:18 - 01:49:29)”* Hypatia'nın söylemi gösteriyor ki eğer Hristiyan olursa filozof ve bilim insanı kimliğinden uzaklaşacağını, hayata sorgulayıcı bir bakışla bakamayacağını düşünmektedir. Hypatia'nın Hristiyan olmayı reddetmesi Piskopos hayal kırıklığına uğratmıştır. Hypatia'ya: *“Bulaştığın delice şeylerden haberim yok mu sanıyorsun? Dünya Güneş'in etrafında dönermiş.*

Sirada ne var hanımefendi? (01:49:55 - 00:50:03)” der. Hypatia için bilimsel bir söylem olan konu, Synesius için bir safsatadır. Çünkü onun için tüm bunlar kutsal kitapta cevaplanmıştır ve tartışmaya kapalıdır.

Piskopos Cyril kutsal kitaptan bir bölüm okumaktadır:

Okuma, Paul'ün Timothy'e yazdığı ilk mektuptan. ‘Bu yüzden her yerde erkekler mübarek ellerini kaldırıp dua etmelidir. Sinirlenmeden veya kavga etmeden. Aynı şekilde kadınların gösterişsiz iffetiyle ve adabıyla giyinmesini isterim. Örgülü saçlarla ya da altınla veya incilerle ya da pahalı giysilerle değil sevaplarıyla isterim.’ (...) Kadın sakın ve mutlak bir itaatle öğrensin. Bir kadınının bir erkeğe bir şey öğretmesine veya üzerinde otorite kurmazsına izin vermem. Tam tersine sesini çıkarmamalıdır. Bunlar Tanrının sözleri! (...) Bunu, İsa'nın bizzat kendisi kutsal mirasını on iki erkeğe emanet ettiğinde biliyordu. Erkeklerle. Aralarında kadın yoktu. Böyle olduğu halde İskenderiye'de bazılarının bir kadını takdir ettiği ve hatta sözlerine güvendiğini biliyorum. Filozof Hypatia'ya. Alenen tanrısızlığını ilan eden bir kadın. Bir cadı! Siz ileri gelenler kendinizi İsa'yla uzlaştırmanın tam zamanı. Bunlar tanrının sözleri. Doğruluğunu kabul etmeden önce diz çökün. (00:28:31 - 00:31:07)

Piskopos Cyril'in konuşmasından sonra filozof, bilim insanı, öğretmen, araştırmacı Hypatia artık bir dinsiz ve cadı olarak görülmektedir. Kutsal kitaba göre erkeklere bir şey öğretemezdi. Dini söylem Hypatia'nın ve kadının toplum içindeki konumunu bir anda değiştirmiştir. Hypatia, eril ve dini söylemin inşa ettiği kadın algısına uymamıştır. Bu nedenle dinsizlik, cadılık ve büyücülük suçlanmıştır. Toplumsal cinsiyet ve dine dayalı olarak ortaya çıkan şiddetin kurbanı olmuş ve katledilmiştir. Hakkındaki suçlamalar Hypatia'yı toplum içinde korumasız bırakmıştır. Hristiyan grup tarafından saldırganlık, öfke ve şiddetin nesnesi haline getirilmiştir (Çankaya, 2015, s. 170). Bunun nedeni Hristiyanlığı kabul etmeyen bir kadın, bilim insanı olmasıdır. Döneminden farklı düşünen ve yaşayan bir kadın. Hypatia'nın bedeni parçalanmış ve kalıntıları sokaklarda sürüklenip yakılmıştır.

3.2. Agora Filminde Felsefi Söylemin Tarih ile İlişkisi

Filmdeki söylemler; dönemin bilgi tarzı, bilimsel bakış açısı, dini yaşayışı, felsefi görüşleri, politik olayları ile ilişkilidir. Tüm bunlarda yaşanan değişim ve söylemin değişimi film boyunca net bir biçimde görülmektedir. Agora filmi şu cümlelerle başlamaktadır:

4. yüzyılın sonlarına doğru Roma İmparatorluğu'nda çöküş başladı. Mısır eyaletindeki İskenderiye eski dünyanın yedi harikasından biri olan İskenderiye Feneri ile ve bilinen en büyük kütüphanesi ile kısmen de olsa parıldamaya devam etti. Kütüphane sadece kültürü değil aynı zamanda dini de simgeliyordu. Paganlar atalarının Tanrılarına burada ibadet ederdi. Şehirde geleneksel Pagan ibadeti artık Yahudiler ve yasaklanmış olmasına rağmen engellenemeyen Hıristiyanlıkla iç içe yapılmaktaydı. (00:00:39 - 00:01:08)

Filmin temel çekim mekanlarından bir tanesi İskenderiye Kütüphanesi'dir. Kütüphanenin ve İskenderiye şehrinin tarihsel süreçte yaşadığı değişimi anlamak, filmi ve dönemin olaylarını anlamak açısından önemlidir. Doğu ve Batı'nın kültürel kavşağında yer alan İskenderiye şehri, Büyük İskender'in yaşamı sırasında Nil deltasının Akdeniz kıyısına inşa edilmiştir. Mısır'ın ilk Yunan Kralı Ptolemaios Soter bilim ve eğitim için kraliyet desteği geleneğini başlatan isim olmuştur. İskenderiye Müzesi'ni M.Ö. 280 yıllarında Ptolemaios Philadelphos kurmuştur. Müze, M.S. 5. yüzyıla kadar 700 yıl varlığını sürdürmüştür. Müze özünde bir İleri Araştırma Enstitüsü konumundadır. Bunun yanı sıra dokuz efsaneleşmiş kültür Tanrıçasına adanmış bir tapınaktır. Mısır'ın sonraki dönem Romalı imparatorları da müzeden devlet desteğini çekmemiş ve İskenderiye'yi çağın en önemli bilim merkezi konumuna getirmişlerdir. M. S. 313'te Hristiyanlığa resmen izin verilmiş, 391 yılında da Hristiyanlık Roma İmparatorluğunun resmi devlet dini olarak kabul edilmiştir. Hristiyanlığın antik bilime etkisi uzmanlar arasında tartışılmaktadır. Ancak,

yoğun teolojik yönelim ile ilk Hristiyan kilisesi ve liderleri genellikle çok Tanrılı kültüre, bilime ve doğanın soruşturulmasına karşı bazen düşmanca tavır göstermiş bazense kuşkucu ya da kayıtsız kalmıştır. İskenderiye'nin entelektüel yapısı da geç 3. yüzyıldan başlayarak sorunlar yaşamıştır. 415 yılında ilk kadın matematikçi ve İskenderiye Müzesinin bilinen son ücretli çalışanı filozof Hypatia'nın öldürülmesi yüzyıllarca ayakta kalan müzenin de sonu olmuştur (Dorn ve McClellan, 2008, 96- 114).

Filmdeki söylem, kütüphanenin bir bilim ve eğitim merkezi olduğu zamanlarla başlamış ve söylemin yaşadığı dönüşümler, beraberinde kütüphanenin ve bilimsel çalışmaların tahrip edilme süreci gösterilmiştir. Filmin başlangıcında Hypatia'nın halka açık dersler verdiği, derslerine farklı dini görüşlerden bireylerin katıldığı, kütüphane içinde Pagan Tanrılarına dua edildiği bir ortam görülmektedir. Felsefenin ve bilim çalışmalarının ülkedeki gerilemeye rağmen belirgin biçimde varlığını sürdürdüğü bir dönem.

İskenderiye Kütüphanesi'ndeki bu felsefi ve bilimsel söylemin oluşumunda tarihsel arka plan etkili olmuştur. İskenderiye Kütüphanesi'ndeki çalışmalar kuruluşundan itibaren devlet tarafından desteklenmektedir. Atina'da bulunan Lise ile İskenderiye Müzesi ilişkilerini ve personellerini paylaşmışlardır. İskenderiye'de edebi ve filolojik çalışmalar da etkin olarak yapılmıştır. Müzenin ilk yıllarında tarihsel olarak eşi olmayan bilimsel etkinliklerin yapıldığı da bilinmektedir. Öklid, Ptolemaiosların desteği ile İskenderiye'ye taşınmış, burada çalışmalar yapmıştır. Konik kesitler konusunda uzmanlığı ile bilinen Pergeli Apollonios da çalışmalarının çoğunu burada yapmıştır (Dorn ve McClellan, 2008, 99).

Bu bilimsel çalışmalar sonraki yıllarda da etkinliğini korumuş, eğitime ve araştırmalara konu olmaya devam etmiştir. Hypatia da İskenderiye Kütüphanesi'nde geçmiş yıllarda yapılan bu çalışmaları kendi derslerine konu etmektedir.

Tarihte, Siracusalı Arşimet'in de bir dönem İskenderiye'ye gittiği bilinmektedir. Kitaplığın başında bulunan Kyreneli Eratosthenes ile yazışmalar yapmıştır. Eratosthenes, dünyanın çevresini hesaplamak için gözlem ve hesaplamalar yapmıştır. Yunan geleneğinde eğitim görmüş kişiler yeryüzünün düz olduğuna inanmamaktadır. - Hypatia da bunlardan biridir. Film boyunca dünyanın, güneşin ve diğer gezegenlerin hareketleri üzerine düşünmektedir. - Müzede çalışan isimlerden birisi ise filmde de adı geçen Sisamlı Aristarkhos'tur. Arşimet'e göre Aristarkhos güneşin merkezde olduğu bir sistem önermektedir. Aristarkhos, güneşi merkeze yerleştirmiş ve dünyaya günlük ve yıllık dönüş yapacak iki hareket atamıştır. İskenderiye'de Roma yönetimi altında yaşayan ve çalışmalar yapan bir diğer isim ise Klaudios Ptolemaios olmuştur. O, yermerkezlilik ve göklerdeki çembersel hareketlilik üzerine tezler üretmiştir. (Dorn ve McClellan, 2008, 99- 103). İskenderiye Kütüphanesi'nde yapılan bilimsel çalışmalar saymakla bitmez. Düzenli olarak bilimsel çalışmalar yapıldığı bir ortamda oluşan yeni söylemler de bunlara paralel olmuştur. İskenderiye Kütüphanesi ve bilginlerinin bilgi tarzını da bu söylemler şekillendirmiştir. Foucault'ya göre de tarihin belirli bir döneminde bir konuda gerçekleştirilmiş olan söylemin, söylemde bulunanın işlevi olarak değil, söylemi oluşturan cümlelerin ifade edilmelerine imkan sağlayan koşulların işlevi olarak çözümlenmesi gerekmektedir (Urhan, 2000, s. 33).

Filmdeki bilimsel söylemin tarihte değişimlere uğradığı görülmektedir. Antik Yunan'ın evren tasarımı olduğu gibi Orta Çağda Hristiyanların evren anlayışında da Yer evrenin merkezindedir. Hakim kanı bu olsa da film boyunca bu bilginin Hypatia tarafından sürekli sorgulandığı ve kabul edilmediği görülmektedir. Oysa, Aristoteles'in fizik-evren görüşü ve Ptolemaios'un matematiksel kuramı Orta Çağ astronomisinin temelinde yer almıştır. Kopernik'e gelinceye kadar bu kuramlar geçerliliğini korumuştur (Topdemir ve Unat, 2009, s. 69). Bu durum bile Hypatia'nın çağının ötesinde çalışmalar yaptığının göstergesidir.

Bilimsel söylemin yanı sıra filmde dini söylem de büyük bir değişim yaşamıştır. Pagan- Hristiyan çatışması sonrasında Hristiyanlığın resmi olarak kabul edilmesi, Yahudi-Hristiyan çatışması filmde öne çıkan olaylardandır. Dini söylemin değişimi de tarihsel ve felsefi olaylarla ilişkilidir.

İlk Çağ felsefesinin sonlarında çeşitli dinler birbiriyle kaynaşmıştır. Bu dönemde Romalılar politeist bir inanç sistemine sahiptir. Roma dünyasında Hristiyanlık başlarda dikkat çekmemiştir. Resmi Greko-Romen politeizminin yanı sıra Asya kaynaklı olan gizemli inançlar da itibar görmektedir. Bunların yanında bu dönemde Yeni Platonculuk da teolojik açıklamalar için kullanılmaktadır. -Hypatia'nın da Yeni Platonculuğun temsilcilerinden olduğu düşünülmektedir.- Roma dini, yaklaşık 3 asır önce çıkmış olan Hristiyanlığa karşı Yeni Platonculuk ile savunma yapıyordu. Ancak Yeni Platonculukta spekülatif ve skolastik özellikler ağır basmakta ve aydınlara göre mistik bir yapıya sahip olmaktadır. Bunun yanında Greko-Romen resmi politeizmi ferdi kurtuluş ile ilgilenmemektedir (Taylan, 2011, s. 110).

Filmin başlarında da Paganlar ile Hristiyanların çekişmelerine şahit olmaktadır. Böyle bir ortamda Hypatia öğrencilerine sürekli olarak *“Bizi birleştiren şeyler, ayıranlardan daha fazla. Sokaklarda her ne olursa olsun, bizler kardeşiz (00:14:40 - 00:14:47)”* demeyi ve dini çatışmalardan uzak durup akademik çalışmalara devam etmeyi tercih etmektedir. Şehirde dini söylem değiştikçe, Paganlar ve Hristiyanlar birbirlerinin inancı ile alay ettikçe, aralarındaki çatışmaların fiziki boyuta geçtiği, şiddetin arttığı görülmektedir.

İlk Çağ felsefesinin son dönemlerinde ortaya çıkan ve ilk başlarda dönemin felsefi görüşleri ile ilgi kuramayan Hristiyanlık, bir süre sonra Roma dinleri karşısında üstünlüğünü sağlamış ve 313 yılında Roma'nın resmi dini olmuştur (Taylan, 2011, s. 10-11). Bununla beraber söylemin yapısı, bilgi tarzı, olaylara yaklaşım büyük bir değişim yaşamıştır.

Yaşanan çatışmalar sonrası İskenderiye Kütüphanesi'nde barış ortamı bozular. Pagan saldırısı sonrası kütüphanenin etrafı Hristiyanlar tarafından çevrilir. Bu olaydan sonra Vali Paganları affeder. Hristiyanlar ise kütüphaneyi istedikleri gibi kullanabileceklerdir. Agora'da; *“Şu andan itibaren, İskenderiye'de sadece Hristiyan ve Yahudilerin ibadetine izin verilecektir. Paganların kurban kesmesi, Pagan simgelerine ibadet, Pagan tapınaklarının ziyaretine artık izin verilmeyecektir. Bunları yapmaya kalkışanlar, eski Tanrı heykellerine bakmış bile olsalar acımasızca cezalandırılacaktır. (00:58:00 - 00:58:25)* anonsu yapılır. Artık yasak olan Hristiyanlık değil Pagan inancıdır. Sonrasında Roma İmparatorluğu da ikiye bölünmüştür. Bundan sonra hedef Paganlar değil Yahudilerdir. Sadece söylemde geçen cümleler değişmiştir. Kendinden olmayanı istememe, sadece Hristiyanların Tanrısına ve peygamberine saygı duyma hali sürmektedir. Bu defa Hristiyan ve Yahudiler arasındaki çatışmalar kan dökmeye kadar varmıştır.

Film, söylemin oluşum şartlarının sancılı bir biçimde değiştiği bir zaman dilimini göstermektedir. Başlangıçta bilimin hakim olduğu bir dünyada yeni bir dini inancın yerleştiğini; bu dini inanca mensup bazı din adamlarının ve inananların bilim ile inançlarının çelişmeye başladığı noktada bilimi sindirdiğini, kadının toplumdaki statüsünü değiştirmeyi amaçladıkları görülmektedir. Tarihsel akışın bir gelişim süreci şeklinde gerçekleşmediğine tanık olunmaktadır. Söylemin şekillenmesinde dönemin hakim güçlerinin etkisi de gözler önüne serilmektedir. Kilise otoritesi, bilimin ve siyasetin önüne geçtiğinde söylem bazen isteyerek bazen de güç kullanarak kilisenin istediği doğrultuda şekillenmektedir. Buna bağlı olarak da bilgi, kilise tarafından şekillenmektedir. Kilise yeni söylem biçimleri geliştirmektedir. Hypatia'nın astronomi ile ilgili çağının ötesinde çalışmalar yaptığı bir dönemde, insanların kilisenin etkisi ile *“Dünya düzdür, kadınlar erkeklere bir şey öğretmezler.”* gibi söylemlerine tanık olunmaktadır. “Kadın” üreten, düşünen, araştıran, felsefe yapan konumundayken ikinci sınıf vatandaş konumuna getirilebilmektedir. Dönemin bilgi tarzı neyin söylenir neyin söylenemez olduğunu da belirlemektedir. Tüm bunlara rağmen Hypatia inandığı tek şey olan “felsefe”den ayrılmaz. Koşullar ne olursa olsun “doğru” bilineni ve bilinmeyenleri her zaman sorgular, araştırır, eleştirir ve sürekli düşünür. Felsefe yolundan ayrılmaz. Söylemleri ve çalışmaları dönemin kabul edilen doğrularına uymamaktadır. Bu durumda Hypatia doğru olanı söylese dahi dönemin bilgi tarzına aykırı konuştuğu için *“dinsiz, cadı ve büyücüdür”*, öldürülmelidir ! Agora, izleyiciye aydınlık bir çağın büyük bir kopuşla nasıl karardığını göstermektedir.

4. SONUÇ

Bilim, sanat ve felsefe insanoglundun evreni ve kendini tanıma, açıklama ve yorumlama çabasının ürünü olarak ortaya çıkmışlardır. Ancak bu üç alan ele aldıkları konuya yaklaşım ve bu yaklaşımları dile getiriş biçimi ile birbirinden farklılaşmaktadır. Filozofun ele aldığı konu, o konuyu ele alış ve dile getirme biçimi felsefi söylemi oluşturmaktır.

Söylem, kendisi aracılığıyla fikirlerin ifade edildiği bakış açısı olarak ele alındığında, felsefi söylem felsefi bakış açısı ile dile getirilenleri kapsamaktadır. O halde felsefe tarihi de felsefi söylemlerin bir toplamından ibarettir. Her filozof doğal dili kendi tarzı ile söylem haline getirir. Felsefi söylem sadece felsefe kitaplarına sıkışıp kalmış değildir. Felsefi bir bakış açısı ile ele alındığında pek çok romanda, denemede, şiirde, tiyatrodada vb. felsefi söyleme rastlamak mümkündür. Günümüzde felsefi söylemler filmlerde de karşımıza çıkmaktadır. Sinema ve felsefe düşünce üretme noktasında kesişmektedir. Literatürde filozoflar hakkında filmlere, felsefi tezlerin somutlaştırıldığı senaryolara, sinema felsefesi çalışmalarına, felsefe olarak film çalışmalarına yer verilmiştir.

Bu araştırmada filmlerde felsefi söylemin ortaya çıkartılması amacıyla “Agora” filmi Foucaultcu söylem analizi yöntemi ile incelenmiştir. 2009 yapımı Agora filmi İskenderiyeli Hypatia'nın yaşamını konu almaktadır. Filmdeki söylem konuları ve bu konularla ilişkili olan felsefi kavramlar, filozoflar, problemler tespit edilmiştir. Sonrasında bu söylem konularının felsefe tarihi ile ilişkisi irdelenmiştir.

Filmde bilim felsefesi ve din felsefesi konularına ilişkin felsefi söylemler tespit edilmiştir. Güneş merkezli evren teorisi, dünya merkezli evren teorisi, dairenin mükemmelliği fikri, Dünya'nın şekli ve hareketleri, politeizm, Tanrı'nın varlığı irdelenen konulardan bazılarıdır. Filmde yer alan felsefi söylemlerin dönemin bilgi tarzı, siyasi ve dini olayları, bilim tarihi ve felsefi görüşler ile ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Bunlarda yaşanan değişimin söylemi etkilediği görülmüştür. İskenderiye'de başlangıçta Pagan inancının hakim olması, sonrasında Hristiyanlığın yayılmaya başlaması, farklı dini gruplar arasında yaşanan çatışmalar, bu çatışmaların siyasete yansımaları felsefeye ve bilime bakış açısını da değiştirmiştir. Bununla beraber söylemler de değişim göstermiştir. Tüm bu süreç içinde İskenderiyeli Hypatia'nın filozof ve bilim insanı kimliği ile öne çıktığı, sorgulamaktan asla vazgeçmediği ve doğrunun yolundan ayrılmadığı da görülmektedir.

Pek çok farklı film, felsefi söylemleri barındırmaktadır. Felsefe konuca sınırlandırılmayan bir alandır. Filozof felsefi bakış açısını herhangi bir konuya yansıtabilir. Herhangi bir filmi de felsefi bakış açısı ile ele almak ve içindeki felsefi söylemi analiz etmek mümkündür. Böylece felsefenin yaşamın tüm yönlerindeki varlığı da ortaya çıkacaktır.

KAYNAKÇA

Akturan, U. & Baş, T. (2017). Sosyal Bilimlerde Bilgisayar Destekli Nitel Araştırma Yöntemleri, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Andrew, J. D. (1995). Büyük Film Kuramları, Sistem Yayıncılık, İstanbul.

Amenabar, A. (2009) Agora [Film]. İspanya: MOD Producciones SL

Aytekin, M. (2018). “Sinemada Söylem ve İdeoloji: Samira Makhmalbaf Filmleri Üzerine Bir İnceleme”, Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi, 1(1): 59-76.

Bal, H. (2016). Nitel Araştırma Yöntem ve Teknikleri, Sentez Yayınları, Bursa.

Cevizci, A. (1999). Paradigma Felsefe Sözlüğü, Paradigma Yayıncılık, İstanbul.

Coşkun, A. (2016). “Din, Bilim ve Felsefe İlişkileri”, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 18 (1): 213- 229.

Çankaya, A. (2015). “Kadın Filozof Hypatia'nın Trajik Yaşam Öyküsü: Agora”, Uluslararası Hakemli İletişim ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, 8: 164-174.

Çotuksöken, B. (1995). Felsefeyi Anlamak Felsefe İle Anlamak, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

- Çotuksöken, B. (1998). Kavramlara Felsefe İle Bakmak, İnsancıl Yayınları, İstanbul.
- Çotuksöken, B. (2000). Felsefi Söylem Nedir?, İnkılâp Yayınları, İstanbul.
- Çotuksöken, B. (2013). Felsefe: Özne- Söylem, Notos Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Deleuze, G. & Guattari, F. (2006). Felsefe Nedir?, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Demirdöven, İ. H. (2014). “İki Sinema Filmini Felsefeyle Anlamlandırmak Üzere Bir Deneme, Özne Felsefe ve Bilim Yazıları, 20. Kitap: 7-20.
- Dorn, H. & McClellan, J. (2008). Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji, Arkadaş Yayınevi, Ankara.
- Foucault, M. (2001a). Yapısalcılık ve Post Yapısalcılık, Birey Yayıncılık, İstanbul.
- Foucault, M. (2001b). Kelimeler ve Şeyler, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Frampton, D. (2013) Filmozofi Sinemayı Yepyeni Bir Tarzda Anlamak İçin Manifesto, Metis Yayıncılık, İstanbul.
- Gönen, M. (2006). Elie Faure Sinema Sanatı, Es Yayınları, İstanbul.
- Günay, V. D. (2018). Söylem Çözümlemesi, Papatya Yayıncılık Eğitim, İstanbul.
- IMDB (t.y.). Agora. <https://www.imdb.com/title/tt1186830/> sayfasından erişilmiştir.
- Özçınar, M. (2014). “Bir Düşünme Alanı Olarak Sinema”, Özne Felsefe ve Bilim Yazıları, 20. Kitap: 7-20.
- Öztürk, S. (2016a). Sinefilozofi Kurosawa'nın Düşler'inde Sinefilozofik Bir Yolculuk, Heretik Yayınları, Ankara.
- Öztürk, S. (2016b). “SineFilozofi'nin Günümüz Dünyasında Düşünceye Katkıları Üzerine. İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi, 42: 139-156.
- Pala, H. (2006). “Coğrafya- Felsefe İlişkisine Bir Giriş: Geofelsefe”, Marife Dergisi, 6 (3). 197-206.
- Paydak, S. (2019). “Bir Senaryo Olarak Filozoflar”, SineFilozofi Dergisi, 2019 Özel Sayısı: 314-335.
- Punch, K. F. (2016). Sosyal Araştırmalara Giriş Nicel ve Nitel Yaklaşımlar, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Sözen, E. (2017). Söylem, Belirsizlik, Mücadele, Bilgi/ Güç ve Refleksivite, Profil Kitap, İstanbul.
- Taylan, N. (2011). Anahatlarıyla İslam Felsefesi, Ensar Yayınları, İstanbul.
- Topdemir H. G. & Unat, Y. (2009). Bilim Tarihi, Pegem Akademi, Ankara.
- Urhan, V. (2000). Michel Foucault ve Arkeolojik Çözümleme. Paradigma Yayınları, İstanbul.
- Wollen, P. (2008). Sinemada Göstergeler ve Anlam, Metis Yayınları. İstanbul.